

SIFAT-FİİL EKİ *-dlk* ~ İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ *+llk* ve *er-* ~ *bol-* FİİL İLİŞKİLERİ*

Association between the Noun Suffix +llk and Participle Suffix -dlk with the Auxiliary Verbs er- and bol-

Hüseyin YILDIRIM**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 79-100

Öz: *+llk* eki, Eski Türkçeden beri mevcut olup bugün Türk lehçelerinde isimden isim yapma eki olarak çok işlek ve kapsamlı fonksiyonlarda kullanılmaktadır.

Çalışmada, görünüşte isimden isim yapma eki gibi algılanan bazı *+llk*'lerin aslında kaynağının *-dlk* sıfat-fiil eki olduğu ve bu *-dlk* biçiminin de *idük* (<erdük) yapısından geldiği, Türkçenin tarihi dönemlerinden ve günümüz Oğuz grubu lehçelerinden Türkmen Türkçesi ile Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinden verilen örneklerle desteklenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece bugün Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde birçok kullanım fonksiyonuna sahip olan bazı *+llk*'lerin kaynağının *-dlk* sıfat-fiil eki olduğu üzerinde durulacaktır.

Ayrıca, *idük* (<erdük) biçiminin kullanımı ile ilgili Türkçenin tarihi dönemlerinden bazı örnekler getirilecek, *idük* yapısının Türkmen Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki kullanım şekilleri ile bu yapının günümüz Türkiye Türkçesindeki izleri ve yerini bıraktığı yapılar hakkında *er-* ~ *bol-* yardımcı fiilleri karşılaştırılarak tespitlerde bulunulacaktır.

Türkiye Türkçesinin eski devirlerinde ve hatta bugün de kullanımda olan *-mAklık*; *-İşllk*; *-mAzllk* gibi problemlili görülen yapılarda da kaynağını *idük* yapısından alan ve “kuvvetlendirme; belirtme, vurgu” fonksiyonuyla bir enklitik gibi kullanılan *+llk* parçacığının olup olmadığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *+llk* eki; *-dlk* sıfat-fiil eki; “*idük*” yapısı; Türk Dili ve Türk lehçeleri; *er-* ve *bol-* fiil denklilikleri.

Abstract: Currently *+llk* suffix that has been used from old Turkish as noun suffix has comprehensive using and wide functionalities. Some *+llk* suffixes that perceived as noun suffix are actually derived from participle suffix *+dlk*. Gradually both suffixes were combined and later took the same form.

This study aims to prove that some *+llk* suffixes (which is now in use in Turkey Turkish and other Turkic languages) were actually derived from *+dlk* participle suffix. For this purpose, Turkmen Turkish from Oğuz group and Özbek Turkish from Karluk group has been used as a reference point.

The main reason for the mentioned mistake is the using the *-bol* auxiliary

* Bu çalışma, 26-28 Ekim 2015 tarihleri arasında St.Petersburg/Rusya’da gerçekleştirilen “Türk Halklarının Dilleri ve Edebiyatları” Uluslararası Bilimsel Konferansında sunulan basılmamış bildirinin genişletilerek yeniden işlenmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. huseyin@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 03.09.2016 / Kabul Tarihi: 05.11.2016

verb instead of –er auxiliary verb which has been used from old Turkish. In the changing period –er was combined with –i form and afterward –i also has been ignored, the dIK participle suffix slowly turned to +Ik form. (ne idiğü > neliği örneği gibi).

Keywords: +Ik suffix, +dlk participle suffix; idük; Turkish and Turkic Languages; er- and bol- verb equivalences.

I. Giriş

Korkmaz, bugün Türkiye Türkçesinin en işlek isimden isim yapma eklerinden biri olan +Ik ekinin asıl fonksiyonunun, eklendiği kelimeye “tahsis, bir şey için” anlamı veren adlar türetmek olduğunu belirterek ekin başlıca görevlerini on üç maddede gösterir: **1.** adlardan “tahsis” işlevli ve “bir şey için” anlamlı adlar türetir: *akşamlık, dolmalık*. **2.** Ek yine “tahsis” işlevi ve “bir şeyin toplu olarak konulduğu yer” anlamıyla mekân, yer adları oluşturur: *odunluk, kitaplık*. **3.** Bir nesnenin doğadaki bolluğunu, toplu olarak bulunduğu yeri gösteren adlar yapar: *ağaçlık, zeytinlik*. **4.** “tahsis, bulunma” işlevi ile ülke, ilçe, köy, mahalle, semt gibi yer adları oluşturur: *Ayvalık, Etlik*. **5.** “bir şey için” anlamıyla tahsis işlevli âlet adları yapar: *buzluk, gözlük*. **6.** Bir meslekle uğraşan kimseyi gösteren adlardan meslek adı ve uğraşı alanı gösteren adlar türetir: *balıkçılık, dişçilik*. **7.** Adlardan siyasî, felsefî, dinî düşünüş ve inancı, o inancı bağlılığın bildiren adlar türetir: *Atatürkçülük, maddecilik*. **8.** Adlardan rütbe ve makam bildiren adlar türetir: *ağalık, valilik*. **9.** Ad ve sıfatlara gelerek onları genelleştiren, yaygınlaştıran nitelikte soyut adlar türetir: *analık; azlık*. **10.** Ekle eş veya zıt anlamlı ikileme sıfatlarından ikilemeli soyut adlar yapılır: *açlık tokluk, günlük güneşlik*. **11.** Sayı ad ve sıfatlarından “bir arada olmayı, gruplanmayı gösteren” adlar türetir: *binlik, yüzlük*. **12.** Hacim, ölçü, alan, uzunluk gösteren adlardan yine “ağırlık, ölçü, alan, uzunluk” bildiren adlar türetir: *(500) adımlık, (5) kiloluk*. **13.** Zaman gösteren adlara gelen +Ik /+Uk eki, “o zaman süresi içine giren” anlamında ad ve sıfatlar türetir: *günlük, haftalık* (Korkmaz 2003: 55-58).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi diğer Türk lehçelerinde de +Ik ekinin birçok işlevi vardır. Delice, bu ekin Türkmen Türkçesinde otuz işlevini tespit etmiştir (Beşen Delice 2007: 149-162).

Bir ekin bu kadar farklı fonksiyonu karşılaması, farklı kaynaklardan gelen bir +Ik ekinin var olma ihtimalini arttırmaktadır.

II. İnceleme

er- ~ bol- > ol- Yardımcı Fiil İlişkileri

Eski Türkçe döneminde *er-* biçiminde kullanılan yardımcı fiil bugün Türkiye Türkçesinde *i-* (ve Türk lehçelerinde *e-*) şeklinde karşımıza çıkar. Bu *imek* yardımcı fiilinin *-dlk* sıfat-fiil ekini almış şekli, Eski Türkçede *erdük*, sonraki dönemlerde ise fonetik değişime uğramış hâliyle *idük* (ve *idik*) biçiminde kullanılır. Ek, isimlerden sonra ya da isimleşmiş fiillerden sonra gelerek onlara “olma, aitlik, mevcudiyet, bulunma” gibi manalar katar.

Öztürk, -imek fiilinin -dik sıfat-fiil eki ile oluşturduğu yapının, Anadolu sahasındaki gelişmesine temas ederek, bugünkü Türkmen Türkçesindeki *idük* yapısının kalıcı ve geçici isim tabanlarına getirilişi üzerinde durmuştur (Öztürk 2003: 77-78).

Eski Türkçedeki *erdük* yapısının kullanımı tarihî metinlerde şu şekilde tespit edilmiştir: Eski Türk yazıtlarında: *yerdeki bar ertigimä erdemligimä bükme* “Yerdeki var olduğuma, erdemliğime doyma” (Orkun 1994: III, 101 “Altın-Köl yazıtı; Alt. I, a 1”); *..ben yeg erdükim..* “..ben daha iyi *olduğum..*” (Orkun 1994: III, 90 “Kemçik-Kaya başı yazıtı; K.K.5”).

Üç İtişsizler’de: *aķıģsız erdükin* “âsrava’sız olduğunu” (98 a, 13); *aķıģsız erdükini* “âsrava’sız olduğu” (99 a, 2); *üç erdüki* “üç olduğu” (99 b, 11); *tişimlig erdüki* “cesur olduğu” (109 a, 5); *antağ erdüki* “öyle olduğu” (117 a, 1); *aķıģsız ertüki* “âsrava’sız olduğu” (97 a, 11); *tıtağsız ertüki* “sebepsiz olduğu” (115 a, 15) (Barutçu-Özöndör 1998).

Uygurca Altun Yaruk’ta: *kayuda ertüklerin bilir siz* (348, 1); *tatıglıg ertükin* (42, 20); *öğretinteçi ertükin* (485, 7); *neteg tözliüg ertükin* (593, 4); *montag osuglug ertükin* (630, 10). (Kaya 1994).

Kutadgu Bilig’de: “*sini erdükün teg ögümez özüm / sini senmet öggil kesildi sözüüm* “Seni *olduğun* gibi methedemiyorum; seni sen medhet! Sözüüm kesildi.” (33); *sewe baķtıñ erse közüüm yümdüküm / saña körkitür men negü erdüküüm* “Sen sevgi ile bakınca, ben gözümü yummak suretiyle, sana *nasıl olduğumu* göstermek istedim.” (663); *yanut birdi ögdülmüş açtı sözün / kadaşı igi ‘ali ne erdükin* “Öğdülmiş cevap verdi; söze başlayarak, kardeşinin hastalığını ve durumunun *ne olduğunu*” (6236); *ay toldı iligke özi devlet erdükin ayur* “Ay-Toldı hükümdara kendisinin saâdet *olduğunu* söyler.” (C-16); *kün toğdı ‘adil şıfatı neteg erdükin ayur* “Kün-Toğdı adil vasfının *nasıl olduğunu* söyler.” (C-19); *tapuğçılar haķķı begler öze negü erdükin ayur* “Hizmetkârların beyler üzerinde haklarının *ne olduğunu* söyler” (C-42) (Arat: 1947)

Eski Türkçede *erdük* (aynı zamanda *erken*) yapısıyla birlikte *bolduk* (aynı zamanda *bolgan*) yapısı da kullanılmakta idi:

Eçim kağan ili kaşsağ boltukında budun ilig ikegü boltukında İzgil budun birle süngüştümüz. (Ergin 2013: 56; K.K 3)

Yakın ka kadaştın yıraķ boldukum / olarka toğurmadım açım tokum “Yakın akraba ve kardeşlerden *uzak olduğuma* gelince, ne aç olduğum zaman ne tok olduğum zaman, onlara bir yük olmadım” (3350). *Bilir sen bu kün men kişi boldukum / sebebi ilig erdi yülekim tokum* “Bilirsin, bugün benim *adam olmama* sebep hükümdardır; o bana destek olmuştur.” (Arat: 1947)

Şu iki örnekten *erdük* yapısının aynı işlevde *bolgan* yapısıyla yan yana kullanıldığı görülecektir: *Yä Umm-i Seleme, saña ne ma’lüm boldı anıñ uçtma’lıg erdüki?* (Eckmann: 1984, 239-7); *Ey za ‘ıfa, ne bildiñ oğluñ uçtma’lıg bolğanını.* (Eckmann 1984: 382-7).

Eski Türkçenin devamında Eski Oğuz Türkçesinde de *erdük* yapısının *idük* biçiminde kullanıldığı görülmektedir. Dede Korkut Hikâyelerinden aldığımız şu örnekler bu yapının yaygın olduğuna işaret eder:

Dirse Han oğlançuğı idügin bilmedi, karşı geldi. (D-32, 1); *Dirse Han burada oğlançuğı sağ idügin bildi.* (D-34, 8); *Pay Püre Big aydur: oğlum idügin andan bileyim..* (D-118, 9); *Han kızı aydur: Kazan oğlan avda idügin andan bileyim kim yorgun atuñ-ile gedilmiş cidañ-ile ardına düşesin didi.* (D-140, 13); *Mere delü kavat gözüm çöngge idügin ne begenmezsin.* (D-158, 3); *Selcen idügin bilmedi, kaçıdı.* (D-196, 1). (Ergin 1994).

Eski Oğuz Türkçesi döneminde *idük* yapısı kendisinden önceki isme eklenmeye başlar:

'Acebe kaldı, ne yiridügin bilemedi. (39 a, 8); *Eger dilerse ki benüm suçum yoğuduğın bile.* (79 b, 10). *Ya Yüsuf senüñ suçıñ yoğuduğı bilindi* (80a, 9) (Cemiloğlu 1994).

Aynı zamanda Eski Oğuz Türkçesinde bu *-duk* biçimine paralel *+ilk* şekilleri de vardır:

Ol kim senüñ emrüñ şıdı, anuñ bize konşılığın gerekmez, didiler. (17b, 7); *Anlaruñ çokluğunu Tañrı bilir.* (5a, 1); *Anuñ ululuğın 'aql irmez.* (2b, 2); *İlanuñ ululuğın Tañrı'dan artuğ kimse bilmez.* (3b, 1) (Cemiloğlu 1994).

Eski Oğuz Türkçesinde *idük* yapısı ile birlikte, tarihî metinlerde *bolduk* şeklinde karşımıza çıkan yapı da *olduk* biçiminde kullanılmış ve bugün Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak kullanılır olmuştur. Böylece Eski Oğuz Türkçesinde *idük* ile birlikte *olduk* da aynı fonksiyonda kullanımdadır:

gözsüz olduğı neden eydüñ sebab (Karahan 1994: 1692); *Pay Pürenüñ oğlı olduğın bilemediler* (Ergin: 1994, D-73-6).

Eski Oğuz Türkçesinde *idük* ve *olduk* yapıları yan yana kullanılırken günümüz Türkiye Türkçesinde ise *idük* yapısı arkaik “ne idüğü belirsiz” örneği dışında kullanımdan düşmüş ve aynı fonksiyon *olduk* yapısıyla karşılanır olmuştur:

“Kukla olduğumu biliyorum!” (SA); *“Yeğeni olduğumu söyleyince bir kat daha memnun oldu.”* (SA); *“..belki de en uysal dinleyicisi olduğum için bana..”* (SA); *“Anadolu harbi çoktan bittiği, mühim bir kısmı İstanbul'da olduğu için ölümünü haber alanlar ertesi günü eve gelmişlerdi.”* (SA).

Aslında Türkiye Türkçesinde düşmüş görünen ve yerini *olduk* yapısına bırakan bu *idük* biçiminin, *kimliği = kim olduğu, varlığı = var olduğu, yokluğu = yok olduğu; -maklığı = -mak olduğu; -mazlığı = -maz olduğu* gibi kullanımlarda kalıntısının mevcudiyeti aşağıda detaylı olarak anlatılacaktır.

***idük* (< erdük) Yapısı**

Bugün Türkiye Türkçesinde *i-* (< er-) yardımcı fiilinin üzerine sıfat-fiil eki almış *idük* yapısı “ne idüğü belirsiz” şeklindeki kalıp ifadede arkaik olarak yaşamaktadır. Aynı yapı günümüz Türk lehçelerinde de karşımıza çıkar. Yapının Türkmen Türkçesinde isimlere eklenirken *i-* yardımcı fiilinin düşmesi neticesinde *-dik* şeklinde eklendiği görülürken aynı zamanda *-dik* yerine *-ilk* şeklinin de tercih edilerek ikili kullanımın var olduğu tespit edilmektedir. Türkmen Türkçesinde çok yaygın olan bu *-dik* /- *lık* kullanım biçimlerinin paraleli olarak, bir diğer Türk lehçesi olan Özbek Türkçesinde ise *-lik* şeklinin kullanıldığı görülür.

Bu yapının *isim ve isim türünden sözcüklere; fiilimsi eklerini almış sözcüklere; isimden isim yapma eki almış sözcüklere ve isim çekim ekli sözcüklere* eklenişi ile ilgili kullanım örnekleri aşağıda maddeler hâlinde gösterilecektir.

A. İsim ve İsim Türünden Sözcüklere Eklenişi

-dlk

Eski Oğuz Türkçesinde gördüğümüz *idük* yapısı günümüz Türkmen Türkçesinin standart yazı dilinde devam eder. Ancak, *idik* yapısının isimlere çoğunlukla *-dlk*, bazen de *-llk* şeklinde doğrudan bağlandığı; böylece ekleşmeye başladığı görülür. Bu kullanım esas itibarıyla arkaik *idük(i)* yapısı olup günümüz Türkiye Türkçesine “olduğu” biçiminde aktarılır:

Şu cümledeki *çınıdığı* (çın idigi) kullanımı *idik* yapısının ekleşme sürecine örnek gösterilebilir: *Kakamıñ yüzüne tazededen seredip onuñ çınıdığını aıdım.* “Babamın yüzüne yeniden bakıp onun *gerçek olduğunu* anladım.” (UY, 87).

Aşağıdaki örneklerde ise *idik* yapısının *i-* fiilinin düşmesi neticesinde kısalarak geldiği isme *+dlk* şeklinde doğrudan eklendiği görülecektir:

* *Hat yazanıñ kimdiğini tandım.* “Yazı yazanın *kim olduğunu* tanıdım.” (UY, 19).

* *Nämäniñ nämedigini aňşırman dilim tutuldı.* “Neyin *ne olduğunu* anlamadan dilim tutuldu.” (UY, 84).

* *Olar golay goňşudıklarından başga-da, bir klasda okayardılar.* “Onlar yakın *komşu olduklarının* dışında, aynı sınıfta okuyorlardı.” (DO, 56).

* *Demirçi ogluñıñ mertdigine göz yetiren Köroglı onu tarıplap, arşa çıkaryar.* “Demirci oğlunun *mert olduğunu* farkedene Köroğlu onu övüp, göklere çıkarır.” (G, 96).

-llk

Türkmen Türkçesinde *idik* yapısı yukarıdaki örneklerde olduğu gibi çoğunlukla eklendiği isme *-dlk* şeklinde gelir. Fakat *-llk* biçimine dönmüş hâlde de kullanılır. İkili kullanımda belirli bir standart yoktur ve aynı kelimeye “yokluğu = yokluğu” örneğinde olduğu gibi iki şekilde de eklenebilir. Türkmen Türkçesindeki bu ikili kullanım *idik* yapısının gelişim sürecini ve bu süreçte önce isimlere *-dlk* şeklinde bitişik yazılırken sonra da *-dlk > -llk* değişimi ile artık *-llk* şeklinin yaygınlaşmaya başladığını gösterir. Bu yapı da Türkiye Türkçesine yine “olduğu” şeklinde aktarılır:

* *Öveziñ entek yaşlığını göz önüne getirip, onuñ bu ağır günäsini geçyär.* “Övez’in henüz *genç olduğunu* göz önüne getirip, onun bu ağır suçunu affetti.” (G, 41).

* *Şu gün onuñ öñküligi yoklugını bilyärdim ahurın.* “Bu gün onun önceki durumun olmadığını (yok olduğunu) biliyordum, neticede.” (DO, 52).

Türkmen Türkçesinde *-dlk* ya da *-llk* şeklindeki ikili kullanımın belirli bir kuralı olmadığını belirttiği. Mesela aşağıda verilen örnekte *bar* “var” sözcüğüne aynı metnin aynı sayfasında ikili biçimde eklendiği görülmektedir:

Avtor bu neşiriñ üstünlüklü tarapları bilen birlikde düypli kemçilikleriniñ-de **barlıgını** belläp, olarıñ käbirini anık mısallarda görkezipdir. Eposıñ ol-bu yerleriñ häsiyetli bolan stilde däl-de, häzirki zaman formasında berlenligini, yerliksiz gısgaltmalarıñ **bardıgını** kemçilik hökmünde avtor örän caydar belläpdir. (G, 29).

Türkmen Türkçesinde isimlere çoğunlukla *-dlk*, bazen de *-llk* şeklinde gelen yapı Özbek Türkçesinde ise *-lik* biçiminde getirilir. Özbek Türkçesindeki bu *-lik* parçacığının da aslında *-lik < -dik < edik < erdük* sürecini yaşadığı söylenebilir. Yine günümüz Türkiye Türkçesine “olduğu” biçiminde aktarılır:

* *Kämpir kızlärniñ külişini eşitgänidän keyin mehmänläriñ kimligini añladı.* “İhtiyar kadın kızların gülüşünü işittikten sonra misafirlerin *kim olduğunu* anladı.” (KK, 27).

* *Bizniñ hücrägä kelgändä, ikki xâtini bärliğini öz âğzidän eşitkän edik.* “Bizim odaya geldiğinde, iki hanımının *var olduğunu* kendi ağzından işitmiştik.” (ÖK, 91).

* *Ükäläriñ häm yaş, ulär häli pul nimäligini bilmäydi.* “Kardeşlerin de genç, onlar henüz paranın *ne olduğunu* bilmiyor.” (ÖXE, 174).

B. Fiilimsi Eklerini Almış Sözcüklere Eklenişi

Üzerinde durduğumuz *idik* yapısı isimlere eklendiği gibi bir fiilimsi eki almış sözcüklerden sonra da gelebilir. Özellikle, sıfat-fiil eklerinden sonraki *+dlk* ve *+llk* biçimindeki ikili kullanımı *-mAkllk*, *-İşllk* isim-fiil eklerinin üzerine gelen *-llk* parçacığının kaynağını tespit etmemize yardımcı olacaktır.

Sıfat-Fiil Eklerinden Sonra

a. 1. -an/än + dlk

Türkmen Türkçesinde, *-an* (Eski Türkçe *-gan*) sıfat-fiil eki üzerine gelen *+dlk* da aslında *idik* yapısından gelmekte olup *-Andlk < -An idik (< -gAn edik < -gan erdük)* şeklinde gelişim göstermiştir. Türkiye Türkçesine “-miş olduğu; -makta olduğu; -miş olması” şeklinde aktarılabilir:

* *Onsoñ Sapara nähili seredendigini siz bir bilsediñiz!* “Daha sonra Sapar’a nasıl *bakmış olduğunu* siz bir bilseydiniz!” (DO, 69).

* *Onuñ mekdebe eli gülsüz gidendigine ecesi gatı gınandı.* “Onun okula elinde çiçeksiz *gitmiş olmasına* annesi çok üzüldü.” (DO, 119).

* *Özüniñ gorkup gaçandığını, Sähet hökman aydar öydyärdi.* “Kendisinin korkup *kaçmış olduğunu*, Sähet mutlaka söyler zannediyordu.” (DO, 138).

a. 2. -an/än + llk

Üst başlıktaki *-Andlk* yapısının yanı sıra *-Anllk* biçiminin de Türkmen Türkçesinde kullanıldığı görülür ve *-dlk > -llk* geçişini gösterir. Bu yapı da aslında *-Anllk < -Andlk < -An idik (< -gAn edik < -gan erdük)* biçiminde bir gelişme süreci yaşamıştır. Türkiye Türkçesine “-miş olduğu; -makta olduğu” şeklinde aktarılır:

* *Sähēt ol yerde-de Amanıñ öten ağşamkı gorkup gaçanlığı barada hiç kime hiç zat aytmadı.* “Sähēt orada da Aman’ın geçen akşamki korkup kaçmış olduğu hususta hiç kimseye hiçbir şey söylemedi.” (DO, 138).

* *Göroglınıñ vepalı ogullığı Öveziñ “vepasız” häsiyetlendirilmegi sebäbli hem bu şahanıñ öz ornundan düşürilenliği hemmä düşnüklidir.* “Göroglı’nın vefalı bir oğul olduğu Övez’in “vefasız” haysiyetlendirilmesi sebebiyle de bu epizodun asıl yerinden çıkarılmış olduğu herkese malumdur.” (G, 40).

a.3. -man/-män + dik

-AndIk yapısının olumsuz biçimi olup “-mA-An-dIK” birleşmesinden oluşur ve Türkiye Türkçesinde “-memiş olduğu” şeklinde karşılır:

* *Birdada cedelleşcegem boldum, yene-de sovhoza göçüp gelenimize hepde geçmändiği yadıma düşüp, uyandım.* “Bir an tartışacak oldum, ancak sovhoza göçüp gelmemizin üstünden hafta geçmemiş olduğu hatırıma gelip, vazgeçtim.” (UY, 3).

* *Men indi, şol ikinci okan kitabımı şu günlere çenli saklamandığıma gınanyarın.* “Ben şimdi, o ikinci okuduğum kitabı bu günlere kadar muhafaza etmemiş olduğuma (oluşuma) üzüldüm.” (DO, 45).

a.4. -man/-män + ilk

Yukarıdaki -mAndIk yapısıyla aynı fonksiyonda olup -mAnIIK şekline dönmüş hâldir ve yine -dik > -ilk geçişi örneğidir:

* *Käbir özboluşlı ve gızıklı epizodlarıñ bu neşire alınmanlığı, gürrüñsiz, ulı kemçilik.* “Bazı özgün ve ilginç epizotların bu neşre alınmamış olduğu (olması), şüphesiz, büyük eksiklik.” (G, 29).

* *Gencimde dogan-garındaşlık, arkaşık yalı, duygularıñ bolmanlığını añladyar.* “Gencim’de kardeşlik, akrabalık, dostluk gibi duyguların olmamış olduğunu anlatılıyor.” (G, 68).

b. 1. -yan/yän + dik

Türkmen Türkçesinde yukarıda örnekleri verilen -AndIk yapısıyla birlikte -yAndIk varyantının da kullanımda olduğu görülür ve “-miş olduğu; -makta olduğu” şeklinde aktarılır:

* *Mektebe gelyärkä yol gurucularıñ nähili işleyändiklerini göryüñ-a.* “Okula gelirken yol inşaatçıların nasıl çalışmakta olduklarını bir görün.” (UY, 77).

* *Birbada seniñ nireden çıkıyandığını bilip bilmedim.* “Bir anda senin nereden çıkışmış olduğunu anlayamadım.” (UY, 104).

* *Şonda men bir ullakan eliñ kellämi sıypalayandığını añşırdım.* “O vakit ben kocaman bir elin başımı okşamakta olduğunu fark ettim.” (DO, 44).

* *Yoldaşlarıñ hol yokarda dırmaşıp baryandıklarını gördi.* “Arkadaşlarının şu yukarıda tırmanıp gitmekte olduklarını gördü.” (DO, 82).

b. 2. -yan/yän + İlk

Üst başlıktaki *-yAndlk* yapısının yanı sıra *-yAnllk* biçiminin de Türkmen Türkçesinde kullanıldığı görülür. Bu yapı da aslında *-yAnllk < yAndlk < -yAn idik* şeklinde bir süreçten geçmiştir ve yine “-miş olduğu; -makta olduğu” biçiminde aktarılır:

* *Şeytmek bilen, ol, meni bütünley inkär edyänligini añladyan, üstümden sessiz gülyän şekilindedi.* “Böyle yapmakla, o, beni tamamen *inkar etmiş olduğunu* gösteren, üzerimden sessizce gülen gibiydi.” (BT, 73).

* *Cerenciğiň oňat tarapy diňe onuň oňat okayanlygıdır diyip pikir edäymäň.* “Cerenciğin iyi yönlerinin sadece iyi *okumakta olduğunu* diye düşünmeyin.” (DO, 51).

* *Ol özüniň şu obada yaşayanlygını, adınıň Saşadığını aytdı.* “O kendisinin bu köyde *yaşamakta olduğunu*, isminin Saşa olduğunu söyledi.” (DO, 121).

+*llk* ekinin Özbek Türkçesinde sıfat-fil eklerinden sonra kullanışı ise şu şekildedir:

a.1. -gänlik

Türkmen Türkçesindeki *-Andlk/-Anllk* yapısı Özbek Türkçesinde *-gänlik* biçimindedir. Bu yapı da *-gänlik < -gändik < -gAn edik < -gAn erdük* gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır. Böylece yapıdaki *-llk* parçacığını köken itibariyle arkaik *idük* yapısına dayanır ve Türkiye Türkçesinde “-miş olduğu” yapısıyla karşılanır:

* *Yigit nimä iş bilän kelgänligini vä bâşidän ötgänlerni devgä gäpirip berdi.* “Yiğit niçin *gelmiş olduğunu* ve başından geçenleri deve anlattı.” (ÖXE, 133).

* *Arab lâşkärleri uzâk yol yürüb çarçagänlikleriga karamay ..* “Arap askerleri uzun süre yol yürüyüp *yorulmuş olduklarına* aldırmaıyıp..” (ÖXE, 140).

* *Husanniň tâpilgänligi toğrisidä Radxagä xabär yubârıbdı.* “Husan’ın *bulunmuş olduğu* hususunda Radxa’ya haber gönderildi.” (ÖXE, 143).

a.2. -mägänlik

Yukarıdaki *-gänlik* yapısının olumsuz biçiminde *-mä* eki kullanılmıştır ve “-memiş olduğu” şeklinde aktarılabilir:

* *Äftâb äyim varağı pişirişdän bu kungi mehmänniň unça-munça kişi bolmağanlığı bildi.* “Aftab hanımım, börek pişiriş tarzından bugünkü misafirin sıradan bir kişi olmadığını (olmamış olduğunu) anladı.” (ÖK, 34).

* *Ätabek özi bilän körışgän mundaki ikki yât kişini tanımaganlıkdan bir-iki kayta ularni köz ästidan keçirdi.* “Atabek kendisiyle görüşen bu iki yabancı kişiyi *tanınmamış olduğundan* bir iki defa onları gözden geçirdi”. (ÖK, 18).

b. -(ä)yätgänlik

Özbek Türkçesinde *-(ä)yätgän* yapısının *-(ä)yätgänlik* şeklinde genişlemiş biçimde kullanıldığı da görülür. Türkiye Türkçesine “-mekte olduğu” şeklinde aktarılır:

* *.hattâ oqıtuvçılari ulärniň kaysı bir hünärni yaxşı örgänäyätgänlikleri toğrisidä suhbätläşgänleridä.* “hatta öğretmenleri onların hangi sanatı iyi *öğrenmekte oldukları* hususunda sohbet ettiklerinde..” (ÖXE, 137).

* ..özläriniñ uzâk säfärdän kelâyâtgänliklärini vä şu yerdä däm älib ketmâkçi ekänliklärini bildiribdilär. “..kendilerinin uzak yoldan gelmekte olduklarını ve burada dinlenip gidecek olduklarını ifade etmişler. “ (ÖXE, 137).

Türkmen Türkçesindeki *-Andlk / -Anllk, -yAndlk /-yAnllk*; Özbek Türkçesindeki *-gänlik, -(ä)yätgänlik* yapıları Türkiye Türkçesinde esas olarak *-mİş olduk(u) / -mAktA olduk(u)* yapılarıyla karşılanır. Aslında yapıların kuruluşu aynı olup Türkiye Türkçesinde *-gAn /-an* sıfat-fiil eki yerine *-mİş/ -mAktA*; *idük* yerine de *olduk(u)* tercihi söz konusudur:

a.1. -miş olduğu

* “Sanayi hayatı kâfi derecede gelişmiş olduğu için böyle bir müesseseye ihtiyacımız yoktur” diyorlardı. (SA);

* “..vaktiyle yanında çalışmış olduğum Muvakkit Nuri Efendiye dair anlattığım şeyler.” (SA);

* “artık o cinsin modası geçmiş olduğunu bile bile” (SA);

* “Gözlükleri kırılmış olduğu için şapkasını ben bulup başına geçirdim.” (SA);

* “Ve sadece bizleri hiç düşünmeden evlenmiş olduğu için halamın bizlere karşı olan muamelesini,” (SA);

* “Bu suretle esaslarını beraberce düşünmüş olduğumuz saat ayar istasyonlarından birine iki sene sonra uğradım.” (SA, 251).

a.2. -makta olduğu

Türkiye Türkçesindeki bu yapının kuruluşu da yukarıdaki *-miş olduğu* yapısıyla paraleldir:

* “parmaklarını çitürdata çitürdata okumakta olduğu şarkı bitince” (SA);

* “Atiye Hanım yazmakta olduğu romana.. (SA).

Türkmen Türkçesinde hem *-llk* hem de *-dlk* biçiminde ikili kullanıma sahip bir diğer örnek de *-mAll* üzerine gelen yapılardır (*-mAllIdlk < -mAll idik*). Bu kullanım günümüz Türkiye Türkçesinde “-ma isim-fiil eki +iyelik eki + gerektiği” yapısı ile karşılanır:

a. -mAll + dlk

* *Garrı eneñ nämeler almalıldığını saña aydar. “İhtiyar annen neler alman gerektiğini sana söyler.” (UY, 83).*

* *.. onı nâme için öyümize çağırmalıldığını bilmesem-de hovlukdım. “..onu niçin evimize çağırmam gerektiğini anlamasam da acele ettim.” (UY, 88).*

* *Garagöz hâzir biziñ öyümize gaytmalıldığımızı añıp sovarak, hol çetrâkde dur. “Garagöz şimdi bizim evimize dönmemiz gerektiğini hissedip, sakinleşerek, şu kenarda durdu.” (UY, 90).*

* *Yöne velin, nâhili edip kömek bermelidğini bilmeyârdi. “Ancak, nasıl yapıp yardım vermesi gerektiğini bilmiyordu.” (DO, 78).*

b. -mAlI + Ilk

Bu kullanım biçimi de “-mAlIIdik < -mAlIdik < -mAlI idik” şeklinde bir gelişim süreci geçirmiştir:

* - *Sen, nâme futbolu nâhili oynamalılığını bileñokmı? “Sen futbolu nasıl oynaman gerektiğini bilmiyor musun?”*. (UY, 4).

Türkmen Türkçesinde ikili kullanıma sahip bir başka yapı da -cAk üzerine gelen -Ilk / -dlk tercihidir ve “-cAkdIk < -cAk idik” gelişimi gösterir:

a. -cAk + dlk

* *Gaplañ gücügiñ diycek sözlerini höves bilen dinlecekdigini duyurdu*. “Kaplan, yavrunun söyleyeceği sözleri merakla dinleyecek olduğunu belirtti.” (UY, 67).

* *Olariñ indi hiç haçan dolanıp gelmecekdigine hem düşünyärin*. “Onların şimdi hiçbir zaman dönüp gelmeyecek olduğunu da anlıyorum.” (DO, 45).

* *Eger gül tapılsa, Atalıniñ bıçak gınancakdığını, onuñ hövesiniñ gaçcakdığını bilyärdi*. “Eğer çiçek bulunursa, Atalı’nın çok üzülecek olduğunu, onun hevesinin kaçacak olduğunu biliyordu”. (DO, 118).

b. -cAk+ Ilk

Bu yapı da “-cAklIk < -cAkdIk < -cAk idik” değişimi sonucu ortaya çıkmıştır.

* *Olariñ uçdantutma barıñ neşire hödürlenmegi yalñışlıga eltcekligi gümansızdır*. “Onların istisnasız tümünün neşre sunulmasının yanlışlığa götürecek olduğu şüphesiz.” (G, 38).

* *.. eyyäm bir hoşamaylıgıñ, mlayım gülküniñ üstünden barılcaklığı öñünden añulyar*. “..çoktan beri sevimliliğin, hoş gülüşün üzerinden gidilecek olduğu anlaşılıyor.” (G, 92).

Türkmen Türkçesindeki -cAkdIk / -cAklIk kullanımı günümüz Türkiye Türkçesinde “-AcAk olduğu” yapısı ile karşılaşılır:

* “Emine’yi *kaybedecek* olduktan sonra...”.

* “Vaat et, yarın *unutacak* olduktan sonra...” diye düşündüğümü hayal meyal hatırlıyorum.

-mAz+Ilk¹

-mazlık / -mezlik sıfat-fil eki Çağataycada -maslık / -meslik şeklindedir. Ancak -mazlık / -mezlik şekli vardır: *dünyada bilmezlik işdin yok yaman* “dünyada bilinmedik işten kötüsü yok” (K 23b-11) (Demir 2013).

1 Türkçenin tarihî dönemlerinden beri kullanımda olan ve çözüm bekleyen -mAzIlk; -mAklIk, -IşIlk yapılarının daha eski kullanımlar olmasından dolayı bu yapılarla tereddütlü yaklaşıyoruz. Ancak yukarıda değinilen ve daha yakın dönemde görülen -AnIlk / AndIk; -gAnIlk vb. yapılarla paralellik göstermesi de dikkate değerdir. Acaba Türkçenin metinlerle takip edebildiğimiz dönemlerinden daha önce -mez erdük(ü) > -mez edük(ü) > -mez idük(ü) > -mez idik(i) > -mezdiği > -mezlik(i) biçiminde bir gelişim süreci yaşanmış olabilir mi sorusunu akla getirmektedir. Çalışmada detayları görüleceği üzere, *erdük* yapısı Türkmen Türkçesinde gelişim sürecinde olup kısalırken hem +dlk hem de +Ilk şeklinde ikili kullanımda karşımıza çıkarken; Özbek Türkçesinde ise sadece +lık biçiminde görülmesi Özbek Türkçesindeki sürecin Türkmen Türkçesine kıyasla daha erken dönemde tamamlandığını göstermektedir. Bu durum benzeri olarak -mAzIlk; -mAklIk, -IşIlk yapıları da daha erken dönemlerde gelişim göstermiş midir tartışılabilir.

Çağatay, *-mazlık*; *-mezlik* ekinin *bil-* fiili ile infinitif (mastar), zamana vakte bağlanmadan adi bir isim gibi kullanıldığını belirtir ve “Acaba bu kelime menfi manâda olduğu için, iki defa *-me+mek* yâni *bilmemek*, şeklini kullanmaktan içtinap için mi tercih ediliyor” sorusunu sorar ve şu kullanım örneklerini gösterir: KD19-9: *amma bilmezlik savaş eyleyesi yere lutf eylemek*. a) Nominatif + iyelik ekiyle. KD43-3: *vezirüng ahmaklığı ve bilmezliği nişanı*. b) iyelik + akk. ile. KD43-12: *senüing bilmezligüngi ve cahilligangı sanga angladam*. c) *-mezlik* yardımcı fiillerle *et-*, *eylemürekkap* fiil yapar, *-mezlik* burada adi bir deverbal isim gibidir. Bk. yeni Osmanlıcada *görmemezlik etmek*. KD81-3aş.: *bilmezlik eyledüm ve kendü kavmum için katı düşman kazandım*. d) *-mazlık*, *-dur* ile predikatif kullanılır. KD43: *gayet bilmezlikdur kim kişi kendününg assısm ayruklarung ziyarı içinde isteye* (Çağatay : 1948, 531).

Bugün Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak görülen *-mAzllk* (aynı şekilde lehçelerde *-mAsllk*) yapısının, yukarıda örnekleri gösterilen sıfat-fiil eklerinden sonraki *+dlk* /*+llk* şeklindeki ikili kullanımlardan da hareketle: *-mez* erdük(ü) > *-mez* edük(ü) > *-mez* idük(ü) > *-mez* idik(i) > *-mezlik*(i) biçiminde bir gelişim süreci geçirmiş olduğu söylenebilir.

Türkmen Türkçesinde: **-mAz+llk**

Yapı, Türkiye Türkçesinde “*-mezlik*; *-mez* olduğu, *-mez* oluş; *-memek*; *-mama*” gibi yapılarla karşılaşılır:

* *Söyün bu düşünüşmezligiñ añırsına yetmek istedi*. “Söyün bu *anlaşılmazlığın* (*anlaşılmaz oluşun*) aslına ermek istedi.” (DO, 91).

* *Bu yagdayımı hiç kime bildirmezlik şerti bilen..* “Bu durumumu hiç kimseye *bildirmemek* şartıyla..” (UY, 33).

* *Bu yıl meniñ klasdan-klasa geçip bilmezligim mümkin*. “Bu yıl benim bir üst sınıfa *geçememem* muhtemel.” (DO, 7).

* *Görogılı bolsa, öz nobatında, Öveziñ gola düşmezliginiñ aladasını edyär*. “Görogılı ise, kendi çapında, Övez’in *ele geçmez olduğunun* kaygısını yaşar.” (G, 72).

* *Düybüne suv yıgnanıp doñup galmazlığı için, çukurını tekizledi*. “Dibine su toplanıp *donmaması* için, çukuru düzledi.” (DO, 89).

Özbek Türkçesinde: **-mäslük**

Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde *-mAzllk* biçiminde olan kullanım Özbek Türkçesinde *-mäslük* şeklindedir:

* *Oyläbrâk cävâb bermâk için köñliniñ tälväsägä tüşmäsligi dârkâr*. “Düşünerek cevap vermek için, gönlünün kuşkuya düşmemesi gerek.” (KK, 24).

* *Sen biläsänki, päri xalkınıñ täniğä ädamzädniñ täni tegmäsligi keräk*. “Sen bilmelisin ki, perilerin tenine insan teninin *değmemesi* gerek.” (ÖXE, 65).

* *...öziniñ devlärğä oxşamäsligä acablanib, özini ulardan yirâk sezä başlabdi*. “...kendisinin devlere *benzemez olduğuna* (oluşuna) şaşırıp, kendisini onlardan uzak hissetmeye başlamış.” (ÖXE, 165).

* *Şeriklärim meniñ sözimdän acablandılar vä hâlimniñ âgırlıgını körıp, ketmäsligimniñ säbâbini soray bâşladılar.* (ÖXE, 43).

* .. *sirni heç kimgä aytmäslikläрни toğrisidä ulärdän kattıq va'dä âlgän.* “..sırrı hiç kimseye söylememeleri hususunda onlardan kesin söz almış.” (KK, 96).

İsim-Fiil Eklerinden Sonra

-mAk+IIIk

Türkçenin tarihî dönemlerinde ve günümüz Türk lehçelerinde isim-fiil eklerinin +IIIk ekiyle genişlemiş biçiminin kullanıldığı görülür. Eckmann, -mak/ -mek ekinin manasında bir değişiklik olmaksızın üzerine -lık/ -lik ekinin aldığını belirtir ve örnekler verir:

* *kaynatmaklıknıñ içinde hükmi bir* “ kaynatmak için de hüküm bir” (A 17b-9); *maña sünnet sözlemeklik kâline* “bana sünnet söylemek sözüne” (KTB8a-5); *hem anıñ nitmekligin sözlemege* “hem onun ne yapması gerektiğini söylemeğe” (A 11a-8. 8.3) (Eckmann: 1988, 104).

Bu yapıyla ilgili tarihî dönemlerdeki metinlerden örnek verecek olursak:

* *şabr kıldı baban öldürmeklige / hem dedeñü oda yandırmaklığa* (1590) (Karahana: 1994); “*Barıp kilmekligi derki kılınmay* (T 12/63) (Alpay-Tekin: 1994); *Butqa secde qılmaqıq kâfirliq turur* (Eckmann 1984, 366-15); *Bu dünyanı sewmeklik sebebidin cümle ma ‘şiyat bizlerdin keldi erse.*” (Eckmann 1984, 395-9).

Bu kullanım biçiminin günümüz Türkiye Türkçesinde de devam ettirilir:

* “*Ayrılırken o akşam için hangi rüyaları görmekliğim icap ettiğini sordum.*” (SA);

* “*Bu itibarla akşamki yemeği mutfakta yememizin veya hiç yememekliğimizin ehemmiyeti yoktur.*” (SA);

* “*Sağdan soldan bulduğum saatleri tamir etmekliğim...*” (SA, 228);

* “*.behemehal tanımaklığım lazım geliyordu.*” (SA)

idük yapısı dilin gelişim süreci içerisinde, isimlerden sonra kullanımdan düşüp yerini başka yapılara bırakırken, isim-fiil eklerinden sonra manayı “kuvetlendirme, vurgulama, belirtme” fonksiyonuyla kullanıma devam etmiştir. Buradan hareketle gerek Türkçenin tarihî dönemlerinde gerekse de bugün günümüz lehçelerinde görülen -mAkIIIk yapısının gelişim sürecinin -mek erdük(ü) > -mek edük(ü) > -mek idük(ü) > -mek idik(i) > -meklik(i) şeklinde olduğu kabul edilebilir.

Aynı yapı Türkmen Türkçesinde kullanılır:

* *Mundan aňurda Görogıñıñ Öveze bolan guvancını delillendirmeklige söz galanok.* “Bundan sonra Görogı’ının Övez’e olan gururunu delillendirmeye gerek kalmıyor.” (G, 72).

*- *Yeke yaşamaklık meni irizdi.* “- Tek yaşamak beni bıktırdı.” (UY, 112).

* *Balık tutmaklık örän gızıklıdı.* “Balık tutmak çok ilginçti” (DO, 6).

-mek(i) ile birlikte -meklik(i) yapısının kullanılması “pekiştirme, durumu

vurgulamadan” kaynaklıdır. Bu da bizi *-meklik* yapısının *-mek idik < -mek erdik* kökeninden geldiğine götürür. Türkmen Türkçesindeki şu örneğe göz atarsak: *Bu versiyaların deñşdirilip övrenilmegi ulı tarihi ve cemgiyetçilik ähmiyete eyedir. Şeyle bolansoñ, biz mamun taydan biri-birine has golay azerbaycan ve türkmen versiyalarını deñşdirip övrenmekligi akademik B. A. Garrıyeviñ yolbaşçılıgı bilen öñräkden bäri dovam etdirip gelyäris.* (G, 68), örnekte peşpeşe iki cümlede geçen *övrenilmegi* ve *övrenmekligi* bu pekiştirme fonksuyonunu dolayısıyla *idik* yapısının bir enklitik biçiminde tarihî dönemlerden beri kullanıldığını ve sonra da değişim süreci neticesinde *+lik* şekline büründüğünü gösterir.

Bu *-mAkllk* yapısı bugün Türkiye Türkçesinde çoğunlukla *-mAk olduğu* yapısıyla karşılanır:

* “..enstitümüzün gayelerinden birinin de bu ustaları halkımıza *tanıtmak olduğunu* anlattı.”

* “...oldukça değhetli bir vaziyette *görmek olduğuna* göre bu da ihmal edilecek şeylerden değildi.”

-İş+llk

“Eger *bilişlik* virürsem bunlar dileklerin dileyümeyeler (84b/4) (Cemiloğlu 1994).

Özbek Türkçesinde: -işlik

* .. eñ yaqını bolğan bir kişiniñ oğlını *sinab körişlik* üçün edi. (ÖK, 19).

C. İsimden İsim Yapma Eki Almış Sözcüklerin Üzerine Getirilişi

Günümüzde *+llllk*, *+sIzllk*, *+çllk* gibi iki isimden isim yapma ekinin üst üste gelmiş biçimi şeklinde görünen kullanımlardaki *+llk* da aslında bizi *idik* yapısının kalıntısı olduğu gerçeğine götürür. Türkmen Türkçesinde bu *+llk* yerine bazen de *+dlk* şeklinin gelmesi de bunu delillendirir.

+ll+dlk

* Hatta şeyle obrazları göz öñüne getirip, olarıñ hayısı versiya *değişlidigini* ayılsayıl etmekligiñ özi-de çetin. “Hatta bu hususları göz önüne getirip, onların hangi varyanta *ait olduğunu* ayırt etmek de güç.” (G, 68).

* Şu yerde biz Öveziñ Göroęla bolan sarsmaz inamını, *vepalıdığını* ayıratın belläsimiz gelyär. “Burada biz Övez’in Göroęlu’ya olan sarsmaz güvenini, *vefalı olduğunu* özellikle belirtmek istiyoruz.” (G, 72).

* Hälî yapdan bökemde ayagımıñ *ädiklidigini*... “O an arktan atladığımda ayağımın *çizmeli olduğunu*...” (UY, 82).

* Uzun eyyäm meniñ “*günälidigimi*” hemmä inandırandır. “Uzun süre benim “*suçlu olduğuma*” herkese inandırmış.” (UY, 45).

+II+IIIk

* *Ol bizi okadyan vagtları gara saçlı, gara gözli, dolmaç yüzülüğinden başga-da dayavdı, egenlekdi.* “O bizi okuttuğu dönemde siyah saçlı, siyah gözlü, dolgun yüzlü oluşunun dışında güçlü ve iri yapıydı.” (DO, 45).

Aynı kullanım Özbek Türkçesinde de görülür:

* *Kızniñ cirâyililigini körüb, ungä aşık bolib kâlibdi.* “Kızın güzel olduğunu görüp, ona âşık olmuş.” (ÖXE, 328).

Türkmen Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki kullanımın paraleli Türkiye Türkçesinde de mevcuttur:

* “Bu üçzülü cinayetin benim için acıklılığından büsbütün başka bir mânası vardı.” (SA).

* “Zannederim ki soğukkanlılığı, hesaplılığı ve aleyhimde bu kadar kararlı oluşu beni bu hâle sokuyordu.” (SA).

* “Belki de yorgunluğu ve sinirliliği yüzünden anlattığım rüyaları hiç beğenmiyordu.” (SA).

+sIz+dIk

Türkmen Türkçesinde bu +sIzIk yerine bazen de +sIzdIk şeklinin geldiği görülür. Bu geçişler de *idik* yapısının bu ve diğer isimden isim yapma ekleri üzerine gelerek birleşik ek hâline büründüğünü gösterir:

* *Uzın guyrıklı güyçli penceli, mavı, gök, yaşıl övsüp duran dürli reñkli, yiti dişli, geñ enayı, eymenç hem-de şol bir vagtiñ özünde oবাদan bu hayvaniñ bir gicede gürüm-cürüm bolmagınıñ esası sebâbini özümün tecribesizliğimden, şular yalı işlere tayyar dâl, govuşgunsızlığımdan, geleñsizliğimden görÿän.* (UY, 19).

+sIz+IIIk

Türkmen Türkçesinde:

* *bu hayvaniñ bir gicede gürüm-cürüm bolmagınıñ esası sebâbini özümün tecribesizliğimden, şular yalı işlere tayyar dâl, govuşgunsızlığımdan, geleñsizliğimden görÿän.* (UY, 19).

Özbek Türkçesinde:

* *Bizniñ idârämiz bu kungi tärtibsizligi bilän ketäbersä hâlimizniñ nimä bolışğa aqlım yetmäy kâldi.* (ÖK, 21-22).

* *Men kättä baxtsizlikkä duçâr boldım, imârätim, xâtinim, ânamdän acraldım.* (ÖXE, 84).

Türkiye Türkçesinde:

* “Yalancılığımın veya herhangi bir ahlâksızlığımın tek delilini gösterebileceğini zannetmiyorum (Tanpınar: 2005).

* “İlmî zihniyet gibi tabirlerle konuşmağa, kendi isteksizliğime “zaruret”, “imkânsızlık” gibi adlar koymağa” (Tanpınar: 2005)

- * “Akli ortadan kaldırmadan hakikate ermenin imkânsızlığını her zaman söyler, çok defa yarı mastor gezderi.”
- * “Evvêlâ teşkilâtın genişliğinden ve lüzumsuzluğundan bahsettiler.”
- * “Bunun da ayrıca bir haksızlık olduğunu biliyordum.”

Ç. İsim Çekim Eki Almış Sözcüklerin Üzerine Getirilişi

Türkçenin temel ek sıralamasına göre isim çekim eklerinden sonra yapım eki gelemeyecek olmasına karşın +llk (+dlk) parçacığının isim çekim eklerinden sonra da geldiği görülür. Bu durum da aslında +llk’in isimden isim yapma eki olmaması gerektiği gerçeğini ortaya koyar. Çekim eklerinden sonra kullanım örnekleri de hem Türkmen Türkçesinde hem de Özbek Türkçesinde görülür.

Türkmen Türkçesinde:

* *Onuň guburınıň nirededigem belli däl.* “Onun mezarının nerede olduğu da belli değil.” (DO, 120).

* *Gızçagazy bada bat bagryna basan bu ayaluň Maysanıň ecesidigini Agalı derrev danadı.* “Kızcağızı hemen bağrına basan bu kadının Maysa’nın annesi olduğunu Agalı derhal tanıdı.” (DO, 21).

* *Birden onuň bu günler kanikuldadığı yadına düşende bolsa, yamaşgandan uklamak üçin gözünü yumdı.* “Birden onun bu günlerde tatilde olduğu hatrına geldiğinde ise, yeniden uyumak için gözlerini yumdu”. (DO, 3).

* *Ol oba ogrularınıň kimlerdigini bada bilipdir.* “O, köy hırsızlarının kimler olduğunu hemen anlamış.” (UY, 91).

* *Maňlayı dünküldäp pencirä degende bolsa özüniň otagdalığını aňup galyar.* “Alnı gürtütiyle pencereye çarptığımda ise kendisinin odada olduğunu anlar.” (UY, 96).

Özbek Türkçesinde:

* *Sen mäktäbdäligiňdä bir kişnäsäm, meni söyişgä täräddüd kılayâtgän..* “Sen okulda olduğunda ben kişneyince, beni kesmeye tereddüt etti.” (ÖXE, 224).

* *Äläviddin bir kämpirni tâpib, uyda kim bârligini, çâlniň kayerdäligini, şamçırâk kayerdä turişini sorabdi.* “Alaviddin bir yaşlı kadını bulup, evde kimin olduğunu, ihtiyar adamın nerede olduğunu, lambanın nerede durduğunu sormuş.” (ÖXE, 84).

* *Manimçä, orisniň bizdän yukarıdalığı uniň ittifâkıdan bolsa kerak.* “Bence, Rusların bizden yukarıda olduğu (üstün olması) onların ittifakından olsa gerek.” (ÖK, 22).

Eski erdük ve bolduk Yapılarının Karşılıkları

Üzerinde durduğumuz *erdük* yapısı günümüz Özbek Türkçesinde *ekän* ve genişlemiş biçimi *ekänlik* yapılarıyla karşılanır. Aynı şekilde eski *bolduk* yapısı da *bolgän* ve genişlemiş şekli *bolgänlik* biçiminde devam eder.

Eski *erdük* biçimi Özbek Türkçesinde yerini *ekän* yapısına bırakmakla birlikte, +lik şeklindeki kalıntısıyla da aslında kullanıma devam edilmiştir.

Mesela, G. Abdurrahmanov *Özbek Tilining Tarixiy Grammatikası* adlı çalışmasında Kutadgu Bilig'den getirdiği “adam oğlu ağırlığı bilik birlä *erdügin* ayur” örneğini “adam zâtının qimmatı bilimdä *ekänligini* bâyân etädi.” şeklinde Özbek Türkçesine aktarıırken *erdügin* yapısını *ekänligin* biçiminde verir (Abdurrahmanov: 2008, 405).

Özbek Türkçesindeki *ekän* yerine Türkmen Türkçesinde ise *idik* kullanılır.

Mesela, A. Borcakov, Türkmen Klasik edebiyatında görülen “Özge yarın *bar ekenin* bilmedim” gibi örneklerde *eken* sözü günümüz Türkmen Türkçesinde *bar ekenin* yerine *bardığını* denilir, der (Borcakov vd.: 1981: 38). Buradan da anlaşılacağı üzere *eken* yerine *idik* kullanılmaktadır.

* ekän

* .. *Miryâkub äkäniñ kättä hünäri bär ekänini yaxşı bilişädi.* “..Miryakub beyin büyük yeteneklerinin *var olduğunu* iyi bilirler.” (KK, 58).

* *Özimniñ kız ekänimni yigitgä tüşüntirdim.* “Kendimin *kız olduğunu* delikanlıya aşikâr ettim.” (ÖXE, 20).

* *Şähzädä bu kişiniñ Mähistaraniñ ätasi ekanini taxminlädi.* “Şehzade bu kişinin Mahistara'nın *babası olduğunu* tahmin etti.” (54).

* *Ular Äläviddinniñ uyi ekänini aytıbdılar.* “Onlar Alaviddin'in *evi olduğunu* söylemişler.” (ÖXE, 83).

* *Men Sâmirniñ beş yüz ayıkdän küçli ekänini öz közim bilän körgänmän.* “Ben Samir'in beş yüz ayıdan *güçlü olduğunu* kendi gözümle gördüm.” (ÖXE, 165).

* *Yigit musâfir ekänini, bir bâyniñ xizmätkâri bolib bu yerlärgä kelib kalgänini aytib beribdi.* “Delikanlı *misafir olduğunu*, bir zengin'in hizmetkârı olarak buralara geldiğini söylemiş.” (ÖXE, 327).

* *Çünki uxlab yâtgän yigit oğli ekäniga kuvânbidi.* “Çünkü uyumakta olan delikanlının *oğlu olduğunu* sevinmiş.” (ÖXE, 243).

* ekänlik(i)

* *Kelgän küniñizdä sizniñ kim ekänligiñizni soraş ädâbdan emäs edi.* “Geldiğiniz gün sizin *kim olduğunuzu* (kim olmuş olduğunu) sormak ahlaki değildi.” (ÖXE, 37).

* - *Meni yer yüzigä çıkarib, hayât dâräxti kayerdä ekänligini körsätib koy, - debdi.* “-Beni yeryüzüne çıkartıp, hayat ağacının *nerede olduğunu* gösteriver, demiş.” (ÖXE, 95).

* *Bir kâpir bu tarâkniñ egäsi Şirin ekänligini aytıbdı.* “Bir ihtiyar kadın bu tarağın sahibinin *Şirin olduğunu* söylemiş.” (ÖXE, 210).

Karşılaştır: *Çünki uxlab yâtgän yigit oğli ekäniga kuvânbidi.* “Çünkü uyumakta olan delikanlının *oğlu olduğuna* sevinmiş.” (ÖXE, 243). * *..musâfirxânägä kelib tüşgän kimsäniñ avâl ekänligini, äldidägi nâvkrân yigitçä uniñ oğli ekanligini paylab..* “..misafirhaneye gelen kişinin *kadın olduğunu*, yanındaki güçlü delikanlının onun *oğlu olduğunu* fark edip..” (ÖXE, 89).. Bu kullanımda *oğli ekäniga* ve *oğli ekanligi* (oğli ekän idigi) mukayese edildiğinde ikisinin de Türkiye Türkçesine “oğlu olduğu (oğlu olmuş olduğu)” şeklinde aktarıldığı görülecektir. Böylece *ekän* biçiminin aynı zamanda *ekänlik* şeklinde kullanılmasında aslında bir pekiştirmenin varlığından kaynaklıdır ki bu da yine *idik* yapısına gidecektir.

* **bolgänlik(i)**

* *Kümüşbibi küyävniñ kim bolgänligini Toybekäniñ şu sözläridän soñ payķab äldi.* “Kümüşbibi damadın *kim olduğunu* Toybeke’nin bu sözlerinden sonra fark etti.” (ÖK, 52).

* - *Siz bolgänligiñizni ilgäridän bilgänimdä başqaça qarşılar edim, - dedi.* “-*Siz olduğunuzu* önceden anlasam başka türlü karşılardım, dedi.” (ÖK, 64).

* *İkki äydän keyin äksäc pädşäh äldigä kelib, xätini hâmilädâr bolgänligini aytibdi.* “İki ay sonra aksakal padişahın huzuruna gelip, hanımının *hamile olduğunu* söylemiş.” (ÖXE, 144).

* *Pädşäh oğliniñ yaxşı bolgänligigä toy-u tāmāşalär beribdi.* “Padişah, oğlunun *iyi olduğuna* ziyafet vermiş.” (ÖXE, 217).

Olumsuzluk Bildiren Yapılarda Kullanımı

Üzerinde durulan *erdük* yapısının kalıntısı olan +ilk (+dlk)’ın *däl, emäs, bolmäs* gibi olumsuzluk bildiren sözcükler üzerine de geldiği görülür.

Türkmen Türkçesinde: **däldik(i)** (< däl idigi)

* *Ol öz eden işiniñ oyun-oyuncak zat däldigini bilip honukdı.* “O yaptığı işin oyun oynayacak *şey olmadığını* anlayıp pişman oldu.” (DO, 17).

* *Emma, eşidilyän sesiñ itiñki däldigini añıp birneme özünü dürsäp, begendi.* “Fakat işitilen sesin köpeğin sesi *olmadığını* anlayıp biraz kendisine çeki düzen verip, sevindi.” (UY, 71).

* *Seliniñ üstünde oturan o candarıñ, yılan däldigini añanım üçünmi, bilemok, yene-de ayagım bişip ugradı.* “Sofanın üzerinde duran o canlının, yılan *olmadığını* fark ettiğim için mi, bilmiyorum, yine de ayağım sızladı.” (UY, 15).

Özbek Türkçesinde: **emäslik(i)** (<emäs idigi) // **bolmäslik(i)** (<bolmäs idigi)

* .. *şu yol bilän kündäşniñ üstigä kündäş keltiriş kıyın emäsligini yaxşı bilärdi.* “..bu yolla kumanın üzerine kuma getirmenin *zor olmadığını* iyi bilirdi.” (KK, 46).

* *Nâma ’lum ädämğä Qoldâşiniñ dehkân emäsliğı ma ’lum bolibdi.* “Meçhul kişiye Koldaşı’nın *çiftçi olmadığı* malum olmuş.” (ÖXE, 172).

* - *Hüküm mäclisidä bolmasliğımnı uhdäñizgä älälmaysizmi?.* “Hüküm meclisinde *olmadığımı* uhdenize alamaz mısınız?” (ÖK, 96).

* *Şähär xalqıdan undäy iş qıluvçı bätirlär bolmasliğıni bilib,..* “Şehir ahalisinin böyle iş yapacak yiğitler *olmadığı* anlayıp...” (1 Cilt ÖXE, 117)

III. Karşılaştırma

Üzerinde durduğumuz yapının yukarıda verilen örneklerle Türkmen Türkçesindeki ve Özbek Türkçesindeki kullanımı gösterilmiştir. Şimdi de mukayeseli olarak aynı ya da benzer bir sözcüğün Türkçenin tarihî dönemlerinden ve bu iki lehçeden

verilen örneklerle nasıl karşılandığını gösterirsek, yapıların denkliği daha da netlik kazanacaktır:

→ “ne olduğu”. **Tarihî metinlerden:** *yanut birdi ögdülmiş açtı sözün / kadaşı igi 'ali ne erdükin* “Ögdülmiş cevap verdi; söze başlayarak, kardeşinin hastalığını ve durumunun *ne olduğunu*” (6236); **Türkmen Türkçesinden:** *Nämäniñ nämedigini añşırman dilim tutuldu.* “Neyin *ne olduğunu* fark edemeden dilim tutuldu.” (UY, 84). **Özbek Türkçesinden:** *Üçälä xâtin häm bu yükniñ nimäligini añlab yetälmädilär.* “Üç kadın da bu yükün *ne olduğunu* anlayamadılar.” (KK, 86). **Türkiye Türkçesinden:** *İş arkadaşlığının ne olduğunu bilmiyorsunuz.* (SA, 272); *Şahıs benim ne olduğumu biliyor mu acaba?* (SA, 2005); ana maddenin *neliği*; varlığın *neliği*.

→ “nerede olduğu”. **Tarihî metinlerden:** *kayuda ertüklerin bilir siz “nerede olduklarını bilirsiniz”* (348, 1); **Türkmen Türkçesinden:** *Onuñ guburınıñ nirededigem belli däl.* “Onun mezarının *nerede olduğu* da belli değil.” (DO, 120). **Özbek Türkçesinden:** *Äläviddin bir kâmpirni tâpib, uyda kim bârligini, çâlniñ kayerdäligini, şamçırâk kayerdä turışını sorabdi.* “Alaviddin bir yaşlı kadını bulup, evde kimin olduğunu, ihtiyar adamın *nerede olduğunu*, lambanın *nerede olduğunu* sormuş.” (ÖXE, 84). - *Meni yer yüzigä çıkarib, hayât dârâxti kayerdä ekänligini körsätib koy, - debdi.* “Beni yeryüzüne çıkarıp, yaşam ağacının *nerede olduğunu* gösteriver, demiş.” (ÖXE, 95).

→ “var olduğu / varlığı”. **Tarihî metinlerden:** “*yerdeki bar ertigimä erdemligimä bükme.* “Yerdeki *var olduğuma*, erdemliğime doyma.” (Orkun 1994: III, 101= Altın-Köl yazıtı; Alt. I, a 1); *Haq te ‘älâniñ birlikini taqı barlıqını bilmek farİza turur* “Hak Tealanın bir olduğunu ve *var olduğunu* bilmek farzdır.” (Eckmann: 1984, 229-7). **Türkmen Türkçesinden:** *Adamıñ bardığını añsa, her hayvan bolsa-bolsun ızına dolanar, .. “İnsanın var olduğunu* anlarsa, hangi hayvan olusa olsun peşine düşer...” (UY, 11). *Yusup kimin ovadan yigidiñ barlıqını Köroglu habar beryär.* “Yusuf gibi güzel bir yiğidinin *var olduğunu* Köroglu’ya haber verir.” (G, 70). **Özbek Türkçesinden:** *Bizniñ hücrägä kelgändä, ikki xâtin bârligini öz ägzidän eşitkän edik.* “Bizim odaya geldiğinde, iki hanımının *var olduğunu* kendi ağzından işitmiştik.” (ÖK, 91); *Miryâkub äkâniñ kättä hünäri bâr ekänini yaxşı bilışädi.* “Miryakub beyin büyük yeteneklerinin *var olduğu* iyi bilirler.” (KK, 58). **Türkiye Türkçesinden:** *Ben küçücük dairemizin varlığını gülünç bulurken...* (SA).

→ “yok olduğu / yokluğu (olmadığı)”. **Tarihî metinlerden:** *Ya Yusuf seniñ suçiñ yoğuduğı bilindi*” (80a, 9). (Cemiloğlu 1994). **Türkmen Türkçesinden:** *Emma töverekde başga adamıñ yokduğuna gözi yetip çuslandı.* “Ancak etrafta başka kimsenin *olmadığını* fark edip hızlandı.” (UY, 25). *Soñra hovlunuñ içinde hiç hili üyşeşik zadıñ yokluğuna gözi yetip incaldı.* “Sonra avlunun içinde hiçbir değişik şeyin *olmadığını* fark edip rahatladı.” (UY, 73). **Özbek Türkçesinden:** *Qahramân atrâfni qarab çıkıb, hali äjdärdän dâräk yokligini bilibdi.* “Kahraman etrafa göz atıp, şu an ejderhadan belirti *olmadığını* anlamış.” (ÖXE, 27). **Türkiye Türkçesinden:** *Bazılarını tamir ediyor, bazılarını da âlet yokluğundan sadece hastalığını teşhis ederek sağlık veriyordu.* (SA, 107)

→ “kim olduğu / kimliği”. **Tarihî metinlerden:** “*Kaşdın çıkışanda faķirniñ hâlâtin sorup, kim irkenimi ma’lum kılğandın sonra..* (TR.664a) (Eraslan: 2001, 34). **Türkmen Türkçesinden:** *İne saña gerek bolsa, özümiñ kimdiğimi tanatdım*

oturberdim. “İşte sana gerekli ise, kendimin *kim olduğunu* tanıttıverdim.” (UY, 21). **Özbek Türkçesinden:** *Kämpir kızlärniñ külişini eşitgänidän keyin mehmânlarñiñ kimliğini añladı.* “İhtiyar kadın kızların gülüşünü işittikten sonra misafirlerin *kim olduğunu* anladı.” (KK, 27). .. *bu zâtñiñ kim ekânligi bilinär edi.* “.. bu zatın *kim olduğu* biliniyordu.” (ÖK, 72); *Kümüşbibi küyävniñ kim bolğanlığını Toybekäniñ şu sözläridän soñ paykab äldi.* “Kümüşbibi damadın *kim olduğunu* Toybeke’nin bu sözlerinden sonra fark etti.” (ÖK, 52). **Türkiye Türkçesinden:** *Siz bu adamın kim olduğunu dünyada bilmezsiniz, kızım!* (SA).

→ “iyelik eki + olduğu”. **Tarihî metinlerden:** *Dirse Han oğlançuğı idügin bilmedi, karşı geldi.* “Dirse Han *oğlanlığı olduğunu* anlamadı, karşı geldi.” (Ergin: 1994, D-32, 1); *Pay Püre Big aydur: oğlum idügin andan bileyim..* “Pay Püre Big söyler: *oğlum olduğunu* ondan bileyim” (Ergin: 1994, D-118, 9); *Pay Pürenüñ oğlu olduğın bilemediler.* “Pay Püre’nin oğlu olduğunu anlayamadılar.” (Ergin: 1994, D-73, 6). **Türkmen Türkçesinden:** *Kakañ Atayeviñ oğludığıñı bilyän, yöne sovhozımızda Atayev atlı kân, sen olarıñ haysısınıñ oğludığıñı bilesim gelyär.* (UY, 6); *Gızcağazı bada bat bagrına basan bu ayalıñ Maysanıñ ecesidigini Agalı derrev danadı.* “Kızcağazı hemen bağrına basan bu kadının Maysa’nın *annesini olduğunu* Agalı derhal tanıdı.” (DO, 21). **Özbek Türkçesinden:** *Çünki uxlab yâtgän yigit oğli ekâniga kuvâñibdi.* “Çünkü uyumakta olan delikanlının *oğlu olduğuna* sevinmiş.” (ÖXE, 243). *müsâfirxânägä kelib tüşgän kimsäniñ ayâl ekanligi, äldidägi nâvkırân yigitçä uniñ oğli ekanligini paylab..* “..misafirhaneye gelen kişinin *kadın olduğunu*, yanındaki güçlü delikanlının onun *oğlu olduğunu* fark edip..” (ÖXE, 89); **Türkiye Türkçesinden:** *1923’te kardeşini ve onun çoluk çocuğunu bekleye bekleye ölen halası olduğunu öğrenmişti.* (SA).

→ “+da olduğu”. **Tarihî metinlerden:** *Han kıızı aydur: Kazan oğlan avda idügin andan bileyim kim..* “Han kıızı söyler: Kazan oğlanın *avda olduğunu* ondan bileyim ki..”(D-140, 13). **Türkmen Türkçesinden:** *Mañlayı düñküldäp pencirä degende bolsa özünüñ otagdalığıñı añıp galyar.* “Alın gümbürtüyle pencereye çarptığında ise kendisinin *odada olduğunu* fark eder.” (UY, 96). **Özbek Türkçesinden:** *Minbâşi mehmânlarñiñ öz öyidä ekâni eşitib, hayrân boldi.* “Binbaşı misafirlerin kendi *evinde olduğunu* işitip, şaşırıldı.” (KK, 70). **Türkiye Türkçesinden:** *Farkındalığı böylece kaydetmekle ne duygular aktarılabilir ne şiirsel bir metin yaratılabilir.* (E. Atasü: Türkçe Sözlükten).

IV. Sonuç Ve Değerlendirmeler

1. Eski Türkçedeki *erdük* ve daha sonraki dönemlerdeki *idük* yapısının arkaik biçimi, Türkiye Türkçesinde “ne idüğü belirsiz” kullanımında yaşamakla birlikte başka izleri de mevcuttur.

2. Eski Türkçede *erdük* ve *bolduk* olmak üzere iki yapı vardır. Bu yapılar Türkçenin tarihî dönemlerinde yan yana kullanılmış olmakla birlikte dilin tarihî gelişimi sürecinde kullanım sıklıkları da farklılık göstermiştir. Günümüzde *bolduk* yapısı fonetik değişim neticesinde yerini Oğuz grubu lehçelerinde *olduk* yapısına bırakmıştır. Doğu grubu lehçelerinde ise *bolgan* yapısı ile karşılaşılır. Aynı şekilde

erdük yapısı Eski Oğuz Türkçesinde *idük* şeklinde yaygın olarak kullanılırken, bugün yerini Türkiye Türkçesinde *olduk* yapısına bırakmıştır. Ancak *idük* biçimi Türkiye Türkçesinde arkaik olarak *ne idüğü* ifadesinde yaşamakla birlikte aslında bu örnek dışında *+llk* şekline dönmüş biçimiyle de kullanılmaya devam etmektedir. Yapının Türkmen Türkçesinde *+dlk* ya da *+llk* ve Özbek Türkçesinde de yine *+llk* şeklinde karşımıza çıkması bu görüşü destekler niteliktedir. Doğu grubu lehçelerinde *erdük* > *+dlk* / *+llk* biçimini alırken, *erdük* yapısı aynı fonksiyonda *ekän* ile karşılanmıştır.

3. Eski *er-* fiilinden gelen *i-* (imek) fiili yerine bugün Türkiye Türkçesinde eski *bol-* fiilinden gelen *ol-* fiili kullanılır olmuştur. Dolayısıyla da tarihî dönemlerde karşımıza çıkan ve isimlerden ya da fiilimsi almış olan diğer sözcüklerden sonra gelen *erdük(ü)* > (*idük(ü)*) yapısı bugün günümüz Türkiye Türkçesinde yerini *olduk(u)* yapısına bırakmıştır. Mesela Dede Korkut Hikâyelerindeki: *oğlum idügin* (D-118, 9), *oğlum olduğunu* (D-73, 6) şeklindeki kullanımlar bu geçişe örnek olarak verilebilir.

4. Yapı Türkmen Türkçesinin standart yazı dilinde bugün *-dik(i)* / *-lik(i)* biçiminde kullanılmakta olup geldiği isme bitişik yazılır. Özbek Türkçesinde ise genel itibariyle yerini *ekän* / *ekänlik(i)* yapısına bırakmıştır. Ancak aynı zamanda *idik* yapısının da *-lik(i)* şeklinde kullanıma devam ettiği ve getirildiği isimlere bitişik yazıldığı görülmektedir: *kayverdäligini* “nerede olduğunu” (ÖXE, 84), *kayverdä ekänligini* “nerede olduğunu” (ÖXE, 95).

5. *idük* yapısı dilin gelişim süreci içerisinde, isimlerden sonra kullanımdan düşüp yerini başka yapılara bırakırken, fiilimsilerden sonra manayı “kuvvetlendirme, vurgulama, belirtme” fonksiyonuyla kullanıma devam etmiştir. Böylece *idük* yapısının bir enklitik hâline geldiği ve “pekiştirme, vurgulama, belirtme” fonksiyonlarından dolayı da *-meklik*, *-mezlik* gibi yapılarda anlamı pekiştirmek için kullanıldığı anlaşılır. Türkmen Türkçesinde sıfat-fiil eklerinden sonraki *-an/-än+dlk* > *-an/-än+llk*; *-yan/-yän+dlk* > *-yan/-yän+llk* geçişleri; *-mAk*, *-Iş* isim-fiil eklerinin genişlemiş biçimi olan *-mAkllk*, *-Işllk*; aynı şekilde *-mAz* sıfat-fiil ekinin genişlemiş biçimi *-mAzllk* üzerine gelen ve isimden isim yapma eki *+llk* gibi görünen yapıların aslında *-mAkdlk* > *-mAkllk*; *-mAzdlk* > *-mAzllk* geçişleri olduğunu kanıtlar. Bu durumda da *-mAkllk*, *-mAzllk* gibi yapılardaki *-llk* bir isimden isim yapma eki değil *idik* (<*idük*<*edük*<*erdük*) yapısının kalıntısıdır: *gola düşmezliğiniñ* “ele geçmez olduğunu”; *aytmäslikläрни* “söylemez oldukları”. Türkmen Türkçesi ve Özbek Türkçesinden getirilen bu örneklerin yanı sıra Türkiye Türkçesinde de aynı tarz kullanımların var olduğu görülür: *görmekliğim* (görmek idiğim); *yememekliğimizin* (yememek idiğimizin); *tamir etmekliğim* (tamir etmek idiğim); *tanımağım* (tanımak idiğim); *bilinmezliği* (bilinmez idiği = bilinmez olduğu); *görünmezliği* (görünmez idiği = görünmez olduğu); *bitmezliği* (bitmez idiği = bitmez olduğu).

6. İsimden isim yapma eki *+llllk* ve *+slzllk* ve benzer yapılarda da aynı durumun söz konusu olduğu söylenebilir: *devamlılığı* (devamlı idiği = devamlı olduğu), *yeterliliği* (yeterli idiği = yeterli olduğu); *sürekliliği* (sürekli idiği = sürekli olduğu); *umutsuzluğum* (umutsuz idiğim = umutsuz olduğum); *süreksizliği* (süreksiz idiği = süreksiz olduğu).

7. Arkaik olarak tek örnekte yaşayan *idük* yapısının aslında bugün birçok kelime kalıntısının var olduğu anlaşılmalıdır: *kimliği* (kim idiği = kim olduğu); *varlığı* (var

idiği = var olduğu); *yokluğu* (yok idiği = yok olduğu); *birliği* (bir idiği = bir olduğu”); *zorunluluğu* (zorunlu idiği = zorunlu olduğu).

8. Bugün Türkiye Türkçesinde yaygın kullanım alanına sahip *+llk* isimden isim yapma eki almış gibi görünen bazı örneklerin kökeni aslında *-dlk* sıfat-fiil ekine dayanır ki bu *-dlk* da *idük* yapısındaki ektir. Bu yapılgının esas sebebi Eski Türkçeden beri kullanılan *er-* yardımcı fiilinin zamanla *bol-* fiili ile yer değiştirmesidir. Bu değişiklik esnasında *er-* fiili *i-* şeklinde gelişim süreci göstermiş ve sonra *i-* fiili de düşünce fiilin üzerindeki *-dlk* sıfat-fiil eki eklendiği isme doğrudan gelirken (*yiridügin* < *yer idügin*; *yoğuduğı* < *yok idügi*; *çınıdığı* < *çın idügi* örneklerinde olduğu gibi) zamanla *+llk* biçimine dönmüştür (*kim idüğü* > *kimdiği* > *kimliği*; *ne idüğü* > *neliği* örnekleri gibi).

Taranan Eserler

- BT:** NURGELDIYEV, Annatagan (1988), *Bedev Takdırı*, Magarîf, Aşgabat.
- DO:** GURBANDE, Arap (1987), *Dag Ve Oglan*, Magarîf, Aşgabat.
- G:** KİÇİGULOV, Porcan (1978), “*Görogli*” *Hakında Söhbət*, “Türkmenistan” Neşriyatı, Aşgabat.
- KK:** ÇOLPAN (1995), *Keçä vä Kündüz*, Şarq Nəşriyât, Taşkent.
- ÖXE:** AFZALOV, M, vd. (2007), *Özbek Xalk Ertäkläri*, Cilt II, Oqıtuvçu Nəşriyât, Taşkent.
- ÖK:** KADİRİY, Abdulla (1995), *Ötkän Künlär*, Şarq Nəşriyât, Taşkent.
- SA:** TANPINAR, Ahmet Hamdi (2005), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- UY:** HAYIDOV, Halbay (1989), *Ukudaki Yolbars*, Magarîf, Aşgabat.

Kaynakça

- ABDURRAHMANOV, G. (2008). *Özbek Tilining Tarixiy Grammatikası*, Özbekistan Fäyläsufları Milliy Cämyati Nəşriyâtı, Taşkent.
- ALPAY-TEKİN, Gönül (1994). *Ali-şir Nevayî Fehâd ü Şirîn*, TDK Yayınları, Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998). *Üç İtigsizler*, TDK Yayınları, Ankara.
- BEŞEN DELİCE, Tuna (2007). “Türkmen Türkçesinde +llk Ekinin İşlevleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı: 1, Erzurum.
- BORCAKOV vd. (1981). *X. Baylyev Saylanan İşler*, İlim, Aşgabat.
- ÇAĞATAY, Saadet (1948). *Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları*. AÜDTCF, C. V, Ankara.
- DEMİR, Mehmet (2013). *Revnaq'u-l İslâm'da Oğuzca ve Çağatayca Unsurlar*, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, Ağustos 2013
- ECKMANN, János (1984). *Nehcü'l-Ferâdîs II Metin*, TDK Yayınları, Ankara.
- ECKMANN, János (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Yay. Haz. Günay KARAAĞAÇ), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul
- ERGİN, Muharrem (1994). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, TDK, Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (2013). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, Ankara.
- ERASLAN, Kemal (2001). *Ali-şir Nevayî Mecâlis ün-Nefâvis*, TDK Yayınları, Ankara.
- CEMİLOĞLU, İsmet (1994). *14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.

- KARAHAN, Leylâ (1994). *Kıssa-i Yûsuf*, TDK Yayınları, Ankara.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş Metin ve Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2003). “Eski Osmanlıcada ve Türkmencede “idük” Yapısı”, *İlmi Araştırmalar* 16, İstanbul.